

Körmendi Géza	Dr. Szabó László
főiskolai adjunktus	főiskolai docens
Repülő Sárkány-Hajtómű Tanszék	
tanszékvezető helyettes	szakcsoportvezető

Helikopter hajtóművek automatikus szabályozó rendszerrel

A helikoptereket üzemeltető szakemberek körében sokszor vita tárgya, hogy a helikopter hajtóművek különböző üzemmódjain ml tekintünk szabályozott jellemzőnek, valamint az, hogy ezt, milyen szabályozó szervekkel tartják meghatározott értéken. Cikkünk ezen kérdés tisztázására igyekszik eligazítást adni.

A világon a legelterjedtebb konstrukciós megoldás az, amikor a helikopterre két hajtóművet építenek be, amelyek biztosítják a forgószármeghajtásához szükséges teljesítményt egy közös reduktoron keresztül.

A helikopter hajtóművek általában 2 -3 forgórészesek, *szabadturbinával* (nevezik *munkaturbinának* is) felszereltek, amely transzmisszió keresztül hajtja meg a forgószármeghajtást. A szabadturbina (munkaturbina) semmi féle mechanikus kapcsolatban nincs a kompresszort hajtó turbinával (ezentúl: *kompresszorturbina*), a kapcsolat közöttük csak gázdinamikai.

A helikopter hajtóművek kompresszorai viszonylag nagy sűrítési viszonyal, igen fejlett mechanizációval készülnek és saját meghajtó turbinával rendelkeznek (kompresszorturbina). Gázsugár fokozó (GSF) helyett gázkivezető csövet alkalmaznak, amely biztosítja a szabadturbinát elhagyó gáz stabil expanzióját.

Amiatt, hogy az alapvető üzemmódokon a szabadturbina első fokozat állóterelő lapátkoszorújában (ÁTLK) az expanzióviszony kritikushoz közeli, a szabadturbina fordulatszám változása gyakorlatilag nem gyakorol hatást a turbókompresszor üzemmódjára.

A közös és a ciklikus beállítási szög változtatása kizárólag a helikopter kormányzását szolgálja a helikoptervezető vagy a robotpilóta parancsai alapján. (Megjegyzés: A pilóta utasításai egyidejűleg a hajtóművek vezérlését is szolgálhatják.)

A hajtómű szabályozási rendszerében a forgószárny lapátok beállítási szöge -ellentétben a légcsavaros hajtóműveknél alkalmazott megoldással- beavatkozó jellemzőként *nem* kerül alkalmazásra. Így a helikopter hajtómű szabályozó rendszerében egyetlen beavatkozó jellemző lehetséges csak; ez az égőtérbe beadagolt tüzelőanyag mennyiség ($\dot{m}_t$). Ennek megfelelően a szabályozási program megalkotásakor egyetlen szabályozott jellemző lehetséges csak, amely meghatározza a hajtómű üzemmódját.

Szabályozott jellemzőként (a hajtómű üzemmódjától függően) vagy a *szabadturbina-* (és természetesen vele arányos forgószárny fordulattal), vagy a *turbókompresszor fordulatszámát* választják.

Megjegyzés: A *turbókompresszor fordulatszáma helyett választható a kompresszor sűrítési viszonya is* (π_k).

Az utazó és névleges üzemmódokon (amelyek a hajtómű *alapvető üzemmódjai*) *szabályozott jellemzőül* - a zárt hatásláncú szabályozórendszer ellenőrzése alatt álló- *szabadturbina fordulatszámát* választják, amelyre $\dot{m}_t$ értékének változtatásával gyakorolnak hatást. Ekkor a n_{Szt} automatikus szabályozó rendszere a teljes magassági (H) és sebességi (V) tartományokon biztosítja a szabadturbina fordulatszámának állandó értéken tartását, és így teljesül:

$$n_{Szt} = n_{Szt p} = \text{const.}$$

Ahol:

n_{Szt}	-szabadturbina (valós) fordulatszáma $\Rightarrow$ ellenőrzött jel,
$n_{Szt p}$	-szabadturbina parancsolt fordulatszáma $\Rightarrow$ alapjel.

A helikopter forgószárny fordulatszám állandósítása az alábbiak miatt célszerű:

- Lehetővé teszi a forgószárny aerodinamikai jellemzőinek optimális értéken tartását;
- A lapátok geometriai formája nem változik az állandó centrifugális erő miatt;

- Célszerű a forgószárnyra és a transzmisszióra ható terhelések korlátozása végett;
- Egyszerűvé válik a helikopter kormányzása és a hajtómű vezérlése is.

A helikoptervezető vagy a botkormánnyal, vagy a egyesített vezérlőkarral (EVK) hidraulikus erősítőn (és rendszeren) keresztül változtathatja a lapátok beállítási szögét, ezzel a forgószárny terhelését is. A zárt n_{SZT} szabályozó rendszer az $n_{SZT} = \text{const.}$ program miatt hatást gyakorol m_t -re. Így realizálódik az egyidejű repülés irányítás és a hajtómű belső folyamatának irányítása.

Felszálló és alapgáz üzemmódokon szabályozott jellemző a turbókompresszor n_{TK} fordulatszáma (vagy a sűrítési viszonya). A felszálló üzemmódon n_{TK} szabályozása, a turbókompresszor gázdinamikai és a hőterheléseinek korlátozása miatt célszerű. Gyakran a felszálló üzemmódon a nem szabályozott paraméterek határolása is történik.

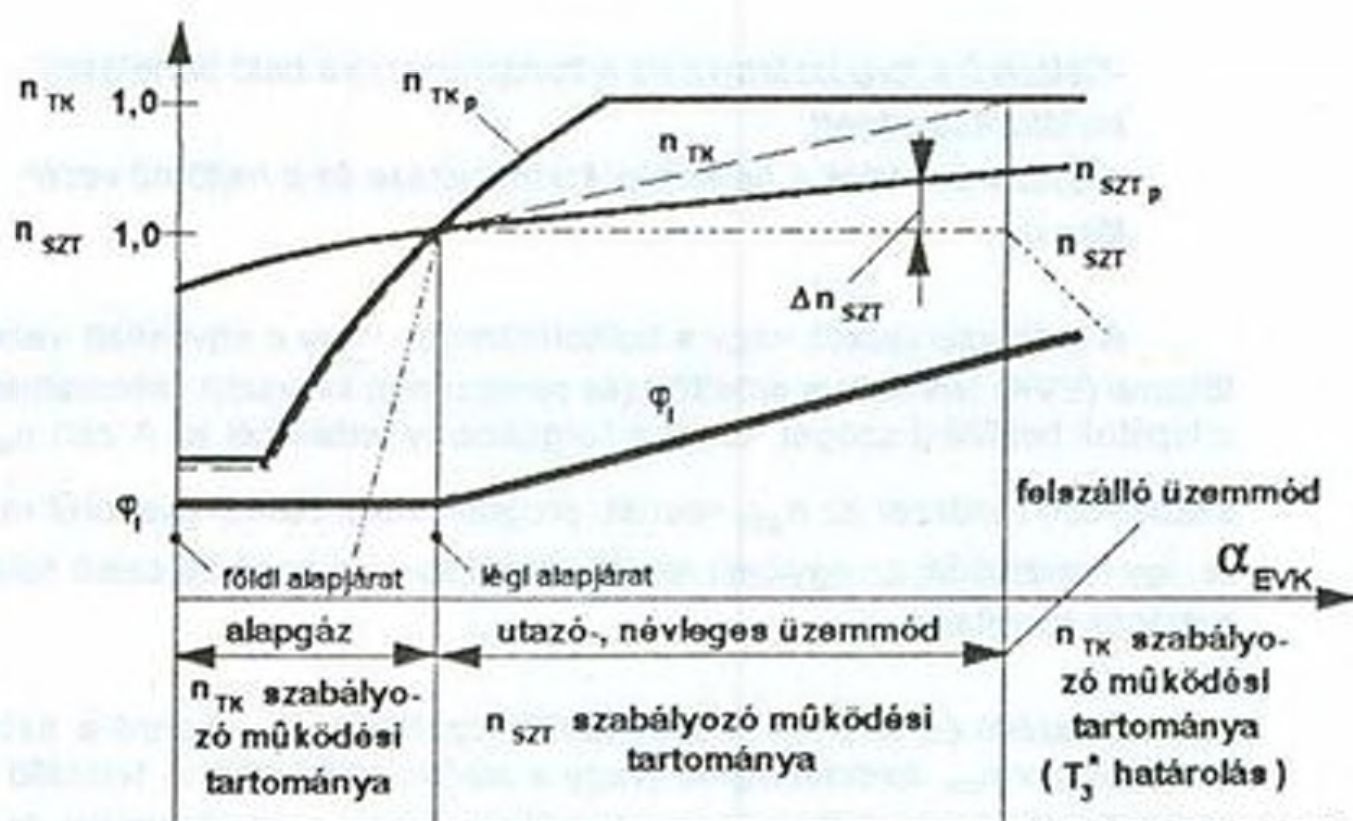
Alapgázon azért célszerű a n_{TK} szabályozása, mert így biztosítható a stabil égés az égőtérben, és ez által tartható fent az előírt forgószárnyra átadódó teljesítmény.

Az 1. ábra mutatja be azokat a függvényeket, amelyek az egyes hajtómű üzemmódokon egyértelműen mutatják az egyes szabályozott jellemzők prioritását.

Az ábra jelölései:

n_{SZT}	-szabadturbina (valós) fordulatszáma $\Rightarrow$ ellenőrzött jel,
n_{SZTp}	-szabadturbina parancsolt fordulatszáma $\Rightarrow$ alapjel,
n_{TK}	-turbókompresszor (valós) fordulatszáma $\Rightarrow$ ellenőrzött jel,
n_{TKp}	-turbókompresszor parancsolt fordulatszáma $\Rightarrow$ alapjel,
φ_1	-forgószárny lapát beállítási szög,
T_3	-Kompresszorturbina előtti gázhőmérséklet,
α_{EVK}	-EVK helyzete (beállítási szöge).

1. ábra

A beavatkozó jellemzők korlátozott száma teszi szükségessé egy sor hajtómű-paraméter korlátozását;

Például: $T_{3\max}$; $n_{TK\text{átsz.max.}}$; $P_{fsz\max}$; $\pi_{k\max}^*$, azaz a kompresszorturbina előtti gázhőmérséklet-, átszámított fordulatszám-, forgószámy teljesítmény-, kompresszor sűrítési viszonyának maximális értéke. A korlátozások szintén az m_t -ra gyakorolt hatással valósulnak meg.

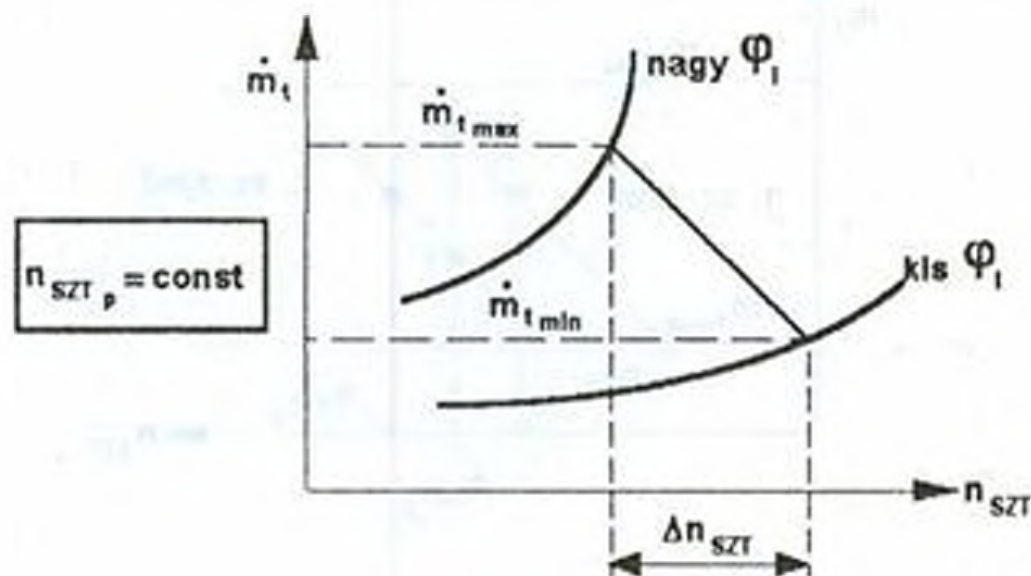
Kéthajtóműves helikoptereknél szükséges a hajtóművek (teljesítményének) üzemmódjának szinkronizálása is (ezt ún. "n_SZT szinkronizátor" valósítja meg), amit az azonos leterhelés elérése tesz szükségessé. A szinkronizátor biztosítja az üzemi idő azonos ütemű ledolgozását, valamint a transzmisszió elemein az egyenletes terhelés eloszlást. Bármely határoló működésekor az üzemmód szinkronizátor az m_t -re hatva egyidejűleg blokkolja az n_SZT szabályozót.

Helikopter hajtóműveknél nagy figyelmet fordítanak a jó gyorsuló képességre, ami feltétele a biztonságos repülésnek, valamint a magasság szerinti jó kormányozhatóságnak.

Magas követelményeket támasztanak a szabályozó rendszer dinamikai tulajdonságaival szemben (különösen az n_{SZT} esetére), ami lényegében meghatározza a helikopter repülési üzemmódját. Lengéses folyamatok megjelenése a szabályozó rendszerben nem kívánatos, mert az a forgószárny fordulat-számának lengését, és így a forgószárny felhajtóerő periodikus változását eredményezi. (Megjegyzés: Például az n_{SZT} 1% -os változása a felhajtóerő 2% -os változását vonja maga után.)

A szabályozó rendszer dinamikai tulajdonságai javításának egyik módja az n_{SZT} szabályozó statikussá tétele jelentős nagyságú statikus hibával. A hiba nagysága elérheti $\Delta n_{SZT} = 3 - 6 \%$ -ot (2. ábra).

2. ábra

A statikus hibával bíró n_{SZT} szabályozó hasznos abból a szempontból is, hogy így biztosítható két hajtómű alkalmazása egy reduktor meghajtására.

Megjegyzés: A statikus n_{SZT} szabályozóval nem lehetséges egy reduktor meghajtása két hajtóműről.

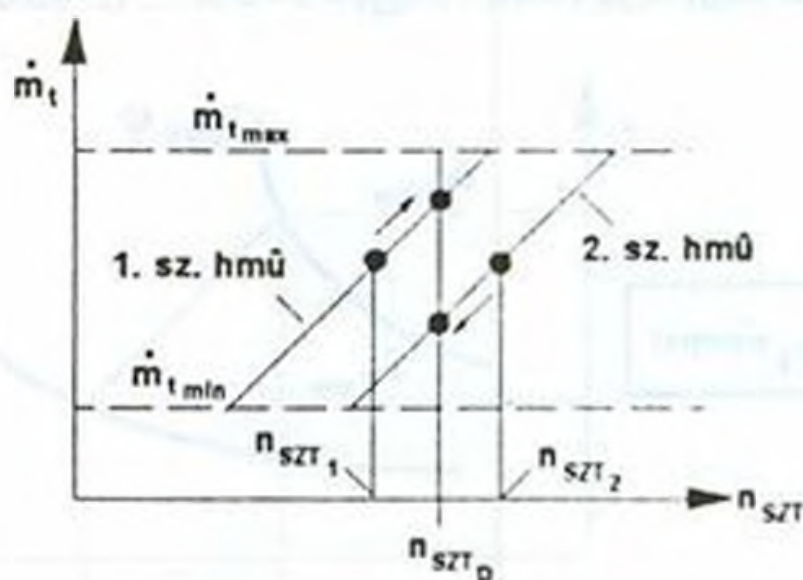
A két hajtómű szabadturbinája a reduktoron keresztül kinematikai kapcsolatban van egymással, így $n_{SZT_1} = n_{SZT_2}$. A statikus szabályozónál,

illetve szabályozásnál a parancsolt (alapérték) és a valós (ellenőrzött érték) n_{SZT} fordulatszámnak pontosan meg kell egyeznie, azaz: $n_{SZT} = n_{SZT p}$.

Ha a két hajtóműnél kismértékű beállítási eltérés van ($n_{SZT p_1} \neq n_{SZT p_2}$), úgy a két szabad turbina fordulatszám stabilizálása gyakorlatilag nem oldható meg. Ebben az esetben az astatikus szabályozók az egyik hajtóművet a maximális, a másikat pedig a minimális teljesítményre szabályozzák be.

A statikus hibával rendelkező n_{SZT} szabályozók alkalmazása lehetővé teszi az n_{SZT_1} és n_{SZT_2} állandó értéken tartását a tüzelőanyag fogyasztások közötti különbség miatt (3. ábra).

3. ábra

A statikai jelleggörbék lefutásából következik, hogy a statikai hiba növelése célszerű a tüzelőanyag fogyasztások kiegyenlítése és a hajtóművek üzemmódjának szinkronizálása szempontjából is.

A helikopter hajtóműveknek ún. "rendkívüli üzemmódon" is megfelelő működési idővel kell bírnia, ami tulajdonképpen egyhajtóműves repülést jelent. Ezt azt jelenti, hogy a helikopterek repülőképesnek kell maradnia az egyik hajtómű leállása esetén is.

A 4. ábra egy lehetséges, helikopter hajtómű szabályozó rendszer hatásvázlatát szemlélteti. A rajzon egy egységben látható a hajtómű és a

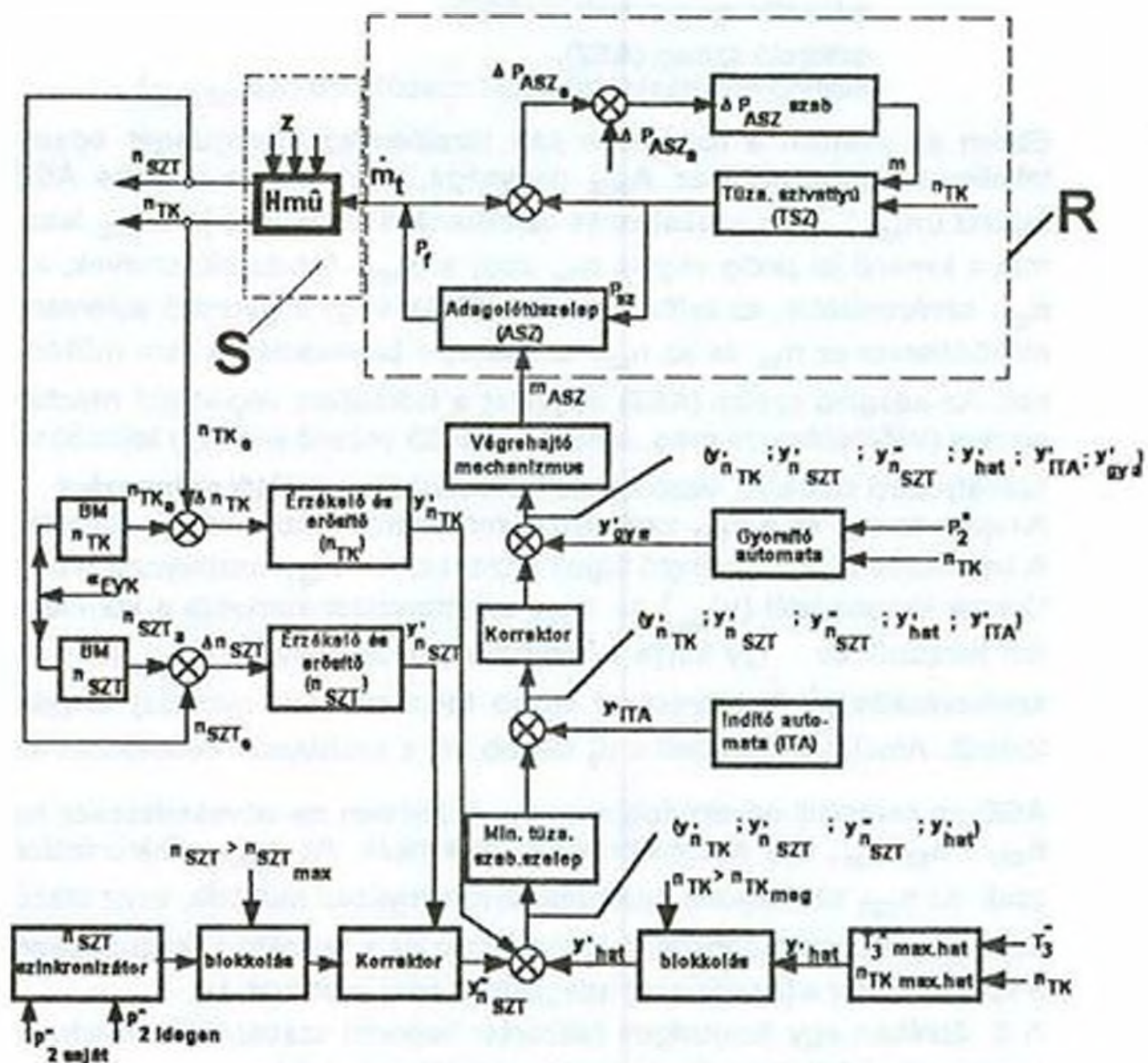
tüzelőanyagellátó rendszer, amelyek együtt képezik -a szabályozott szakasz (S) és a (fő) szabályozó (R) egységet- a szabályozás objektumát. Ebbe tartozik;

- a hajtómű (Hmű),
- a tüzelőanyag szivattyú (TSZ),
- adagoló szelep (ASZ),
- állandó nyomáskülönbséget szabályozó ($\Delta p_{ASZ\ szab}$).

Ebben az esetben a hajtóműbe jutó tüzelőanyag mennyiségét egyértelműen meghatározza az A_{ASZ} nagysága, vagy a vele arányos ASZ helyzet (m_{ASZ}). Így a szabályozás objektumánál a bemenő jel m_{ASZ} lesz, míg a kimenő jel pedig vagy a n_{TK} vagy a n_{SZT} . A határoló szervek, az n_{SZT} szinkronizátor, az indító automata (ITA), vagy a gyorsító automata működésekor az n_{TK} és az n_{SZT} szabályozó berendezések nem működnek. Az adagoló szelep (ASZ) helyzetét a hidraulikus végrehajtó mechanizmus (VM) határozza meg, amelynek eredő vezérlő jele (y_1') különböző szabályozási körökből, vezérlési és határolási egységektől származhat. A rajzon az n_{TK} és a n_{SZT} szabályozó rendszerek főbb elemei is láthatók. A korrekciós és a végrehajtó tagok közösek. Az n_{SZT} szabályozó erősítőjének kimenő jelét ($y'_{n_{SZT}}$) az n_{SZT} szinkronizátor korigálja a korrekcion keresztül és így kapja a rendszer a már korigált $y''_{n_{SZT}}$ jelet. A szinkronizálás p_2^* (kompresszor utolsó fokozata utáni nyomás) alapján történik. Amelyik hajtóműnél a p_2^* kisebb, ott a szabályozó berendezés az ASZ -en keresztül növelni fogja az m_t -t. Hirtelen m_t növekedésekor ha $n_{SZT} > n_{SZT\ max}$, úgy a szinkronizátort blokkolják. Az n_{SZT} szinkronizátor csak az n_{SZT} szabályozó működési tartományában működik, azaz utazó és névleges üzemmódokon, míg a alapgáz és a felszálló üzemmódokon a szinkronizátor a tüzelőanyag adagolásba nem avatkozik be. A 5. ábrában egy lehetséges helikopter hajtómű szabályozási rendszer szerkezeti vázlattal kiegészített hatásvázlatát mutatjuk be.

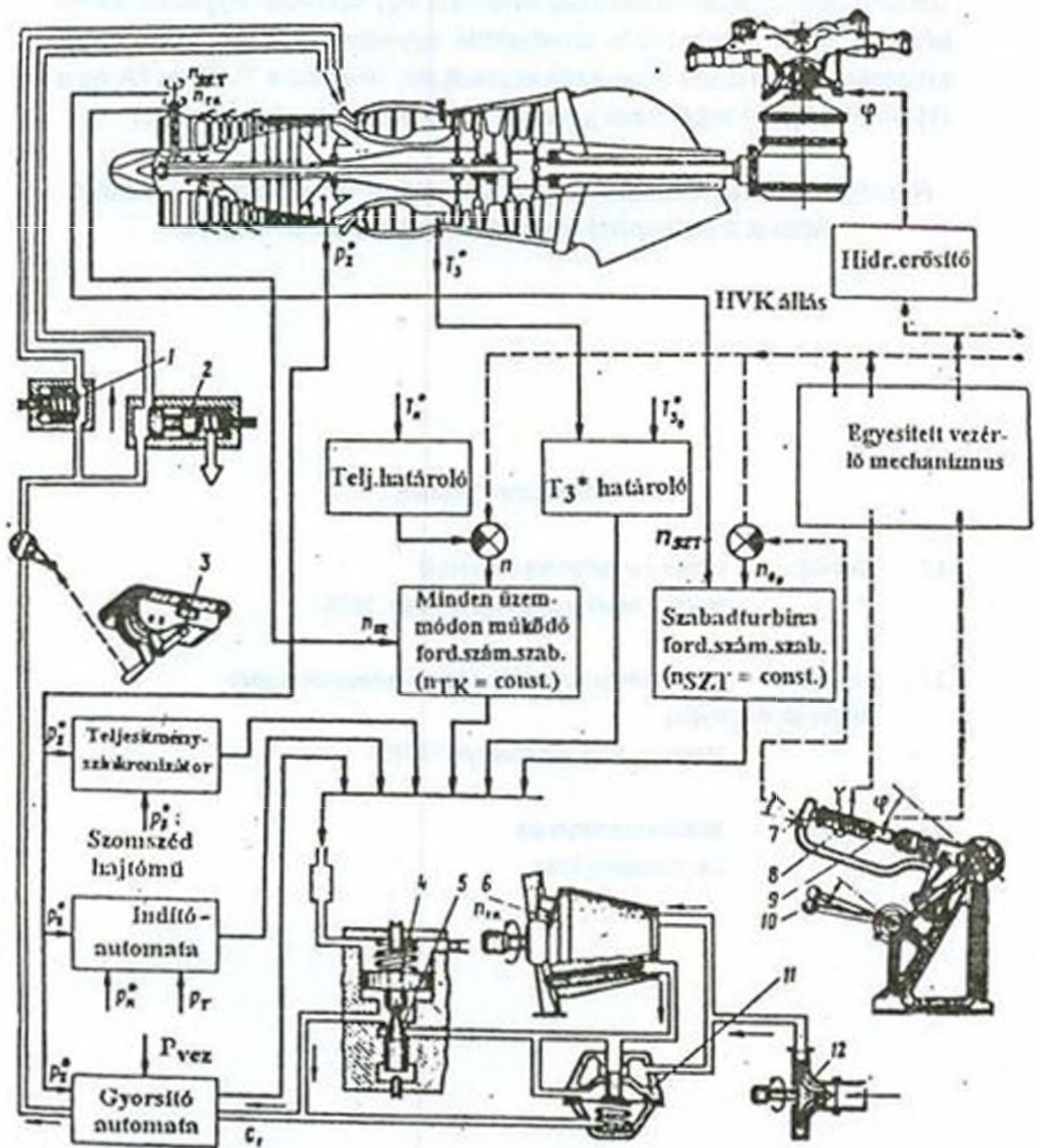
(Számokkal jelzett szervek: 1, 2: nyomástbővítő- és elzárószelep, 3: gyorsleállító csap a karral, 4, 5: szervodugattyú az adagoló tőszeleppel, 6: tüzelőanyag szivattyú, 7, 8, 9: EVK és rendszerrel, 10: OVK (osztott vezérlőkar), 11: állandó nyomáskülönbséget szabályozó, 12: tüzelőanyag beszállító szivattyú.)

4. ábra

5. ábra

A 4. és az 5. ábrán bemutatott rendszer csak egy megoldást mutat be a gyakorlatban üzemelő változatok közül. Természetesen vannak olyan konstrukciók amelyeknél több tag funkcióját egy szervben egyesítik, illetve lehetnek olyan változatok is amelyeknél egy-egy tag illetve szerv alkalmazását nem tartották a tervezők indokoltnak. (Például a TV 2 -117A és a GTD - 350 típusú hajtóműnél gyorsító automatát nem alkalmaznak.)

Reméljük ezzel a cikkel sikerült a bevezetőben leírt kérdésre eligazítást adnunk a helikoptert üzemeltető szakemberek részére.

A felhasznált irodalom

- 1/ Gaevkij: Osznovi aviaclonnoj avtomatiki
M VVA. Imeni N.E. Zsukovszkogo. 1976.
- 2/ Horonyin: Konsztrukcija i proektyirovannie aviaclonnüh gezo-
turbinnüh dvigatelyej
Moszkva, Masinosztroenyje 1989.
- 3/ Kurucz: Szabályozástechnika
Tk. Budapest 1981.